

МИРКАРИМ ОСИМ

ЖАЙҲУН УСТИДА БУЛУТЛАР

I

Хоразмшоҳ Абу Абдуллонинг¹ амакиваччаси Абу Наср ибн Ироқ² маърифатпарвар ва донишманд одам эди. У юксак мартабали амалдорлар, аъёнлар билан эмас, аҳли илму фозиллар билан суҳбатлашишдан завқланар, инсоннинг зийнати зардўзи чопон ва тилло камар эмас, илмурфон, деб ҳисоблар эди.

Одатда подшоҳлар тахт-тож тўғрисида ҳаёл сурадиган яқин қариндош-уруғларидан кўрқадилар, уларни назорат остида сақлашга уринадилар. Абу Абдулло олим ва фозил амакиваччасидан ҳадиксирамас, унга қимматбаҳо совғалар инъом қилиб, илм билан шуғулланишга рағбатлантирар эди.

Абу Наср ноёб китобларни сотиб олиш учун Бағдод, Шомга ўз одамларини юбориб турар, китобхонасини қадимги юнон файласуфлари, табиатшуносларининг араб тилига таржима қилинган асарлари билан тўлдиришга уринар эди. Фалсафа ва юлдузлар олами билан машғул бўлган бу олим ердаги ишларини ҳам унутмас, Хоразмшоҳ узоқ ўлкалардан келган элчиларни қабул қилганда зар ёқали кимхоб чопонини кийиб, белига кумуш камар боғлаб, тахт устида мағрур ўтирган ҳукмдорнинг ўнг томонида қоматини тик тутиб турар эди. Элчилар ўрта бўйли, пешонаси кенг, салобатли олимга ҳурмат билан қараб кўяр эдилар.

Хоразмшоҳнинг пойтахти Кот³ шаҳри Амударёнинг ўнг соҳилида бўлиб, Бухородан катта ва ундан обод эди. Дарёга яқин бўлган тепалик устига қурилган, уч қатор девор билан ўралган қалъа, пештоқлари кошинкор баланд жомелар, дарвозалари тепасида шер сурати солинган карвонсаройлар шаҳарга улуғвор тус бериб турар эди. Эрон, Ироқ ва Мовароуннаҳрдан Идил⁴ бўйидаги шаҳарларга, рус ерларига қатнайдиған карвонлар шу шаҳарда тўхтаб, келтирган молларининг бир қисмини пуллаб, керакли молларни сотиб олар эдилар. Кот шаҳрида юпониёлар, Сурия, Ироқ, рус савдогарларини учратиш мумкин эди.

Абу Абдулло ва Абу Наср илм ва санъат аҳлига ҳомийлик қилганликлари учун бу ерга турли мамлакатлардан олимлар, санъаткорлар йиғила бошладилар. Истеъдодли ёшларни ўз атрофига тортиш интиёқиди юрган Абу Наср шаҳар ташқарисиди турадиган зеҳни ўткир, ҳаддан ташқари қобилиятли бир етим боланинг таърифини эшитиб, уни кўринини истаб қолди.

Бир куни у ўз хонасиди, хонтахта ёнида ўтириб, бир китобни муталаа қилаётганиди хизматкори кириб, таъзим қилди.

— Сиз айтган етим болани бошлаб келдим.

Абу Наср китобни йиғиштириб, тоқчага қўйди-да, деворга тираб қўйилган ёстиққа суянди.

— Олиб кир!

— Ассалому алайкум, — деди остонадан хатлаб ўтган бўз чопонли бола қўл қовуштириб.

— Ваалайкум ассалом! Кел, берироқ келиб ўтир, — деди уй эгаси пеннонаси кенг, қиррабурун, кўзлари ўткир болага диққат билан қараб. У рўнарасига келиб тиз чўккайдан кейин: — Отинг нима? Неча ёшдасан? — деб сўради.

— Отим Муҳаммад. Унга тўлиб, ўн бирга қадам қўйдим.

— Боракалло. Отангининг отлари Аҳмад бўлса керак.

— Тондингиз. Дадам мен туғилмасдан бурун ўлиб кетган эканлар.

Абу Наср елкасига ямоқ тушган бўз чопонли боланинг бошидаги кўтир чўғирмасига қараб ўйга толди. У вақтларда отаси номатлум бўлган етим болаларни Муҳаммад ибн Аҳмад деб юритар эдилар.

— Ҳозир сени боқаётган аёл ўз онангми?

Бола унга ажабланиб қаради, кўзларини катта қилиб:

— Бўлмасан-чи! — деди.

Уй эгаси тахминни тўғри чиққанини фаҳмлаб, гапни айдантириб ўтирмай, уни имтиҳон қилиб, саводхон эканлигини аниқлади, қуръонни тугилмай ўқий олишини кўриб, ҳайратда қолди.

— Зеҳнини ўткир экан. Сендек қобилиятли болаларни ўқитиб, вояга етказиш биз учун ҳам фарз, ҳам қарз. Истасанг, сени ўзимга шогирд қилиб олай.

— Биз камбағал одамлармиз, ўқиш ҳақини тўлай олмаймиз.

Уй эгаси унинг жавобини эшитиб, беихтиёр кулиб юборди.

— Ақлли бўлсанг ҳам, болалигингга борасан-да! Сен-

дан ҳақ олиб бойиб кетармидим! Текнига ўқитиб сени вояга етказаман, қорнингни тўйғизиб, усти бошингга қараб тураман. Яхши ўқисанг — шунинг ўзи кифоя. Эртага шаҳардаги ҳовлимга онанг билан бирга кел, гаплашиб олурумиз.

Муҳаммад хурсанд бўлиб, ўрнидан турди, бошига бахт қуши қўнганидан онасини хабардор қилиш учун уйига югурди.

Онаси Абу Насрдек мўътабар зотга асранди боласини жон деб тошширди. Шу кундан бошлаб Муҳаммад ибн Аҳмад ҳам, унинг она бўлмиши ҳам муҳтожлик балосидан қутулишди.

Муҳаммад шу вақтгача ўзи тенги камбағал болалар билан чўлга катнаб, шаҳарга саксовул келтириб сотар, онаси билан тирикчилигини зўрга ўтказар эди. Энди бўлса унинг усти бут, қорни тўқ, сахрога бориб, қирчанги эшагида ўтин онкелиб сотиш ўрнига илм ўрганиш билан машғул.

Ибн Ироқ унга ҳисоб ва ҳандасадан, ёш олим Абу Саҳл араб тили ва табиётдан дарс бера бошлади.

Бир куни ибн Ироқ Абу Саҳлдан Муҳаммаднинг қандай ўқиётганини суриштирди.

— Одам боласи шул қадар зеҳинли бўладур, деб ўйламаган эдим, — деди ёш олим бошларини чайқатиб. — Ҳар куни ўн беш-ўн олти арабча сўзни ёдида олиб қоладур. Мияси чарчамасин деб кунда ўнтадан ортиқ сўзни ўргатмасликка уринаман. Чарчаб қолмасин, кўз тегмасин, дейман-да!

— Қўрқманг, завқ-шавқ билан илм ўрганган кишининг мияси чарчамайдур, унга кўз ҳам тегмайдур. Мен сизга айтсам, иродасиз, ғайратсиз одамларгина кўзикадурлар.

— Рост айтдингиз, — деди ёш олим кулимсираб.

Муҳаммад болалигини қўймас, бўш вақтларида ўзи тенги болалар билан бирга чўлга чиқиб ўйнаб келар эди. Бир куни Абу Наср қўлида бир даста ўт-ўлан ушлаб келаётган шогирдини кўриб, уни ўз хонасига чақирди-да:

— Нега рухсатсиз шаҳардан чиқиб кетдинг? — деб сўради.

— Кечиринг, устод, далага чиқиб ўйнаб келдим. Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, дейдилар. Илгари саксовул олиб келгани чўлга чиққанимди, ҳар хил ўтларни, уларнинг уруғини келтириб, бир юнонийга сотар эдим.

— Ундай бўлса, фойдали гиёҳларнинг номини ҳам биларсан. — Устод унинг қўлидаги бир ўтни бармоғи билан кўрсатиб: — Бу нима? — деб сўради.

— Олабўта. Юнончаси «рам-рам».
 — Бу-чи?
 — Заъфар — «Анихус».
 — Ие, сен буларнинг помини қаёқдан биласан?
 — Ушал юноний ўргатган. Кўзиқоринни «футр» дейдилар.

— Боракалло. Кейинроқ доривор гиёҳлар хосиятини ўргатадурган бир табибга сени шогирд қилиб берурмиз. Ҳозирча араб тили, илми ҳисоб ва ҳандасани ўрганиб ол.

Устоз шогирдига насиҳат қилар экан, у шакли нонга ўхшаган, ичи бир неча қават бўлиб, ҳар қаватига доиралар чизилган асбобга тикилиб:

— Бу нима? — деб сўради.

— Устурлоб. Қўй, ушлама! — деди Абу Наср устурлобнинг бандидан ушлаб олган шогирдининг қўлига беозор туртиб. — Кейин сенга унинг бандидан ушлаб айлантиришни, офтоб ва ойнинг осмондаги ҳолатини белгилашни ўргатурман.

* * *

Мухаммаднинг зеҳни кундан-кунга очилиб, муаллимларини ҳайратга сола бошлади. Ҳандаса ва ҳисоб илмини яхши ўрганиб, берилган масалаларни мустақил ҳал этадиган бўлди. У иби Ироқнинг кутубхонасида ўтириб, китоб мутолаа қилишни яхши кўрар эди. Бир куни устоди унинг қўлидан Арастунинг «Мобаядат табиа»⁵ деган китобини тортиб олиб, тоқчага қўйда-да:

— Бундай китобларга ҳали-вери тишинг ўтмайду. Ҳозирча Арастуни тинч қўя тур, Иқлидуснинг «Ҳандаса» сини⁶ ўқи! — деб, қўлига чарм муқовали бир китобни тутқазди.

— Яхши тушунмасам ҳам, фалсафий китобларни ўқишдан завқланаман. Қулогимга қадим замонда ўтган ҳукамоларнинг овози эшитилаётгандек бўладур. Мана, қулоқ солинг... — У ҳозиргина ўқиган бир бобни ёддан айтиб устодини ҳайратда қолдирди.

Шундан кейин Абу Наср шогирдининг қўлида қадимги юнон ҳукамоларининг асарларини кўрса ҳам, индамайдиган бўлди. «Майли, ўқийверсин, ёд олсин, ахир бир кун тушуниб олади», деб ўйлади у.

Беруний, яъни шаҳар ташқарисида туғилиб ўсган одам деб ном олган Мухаммад ўн беш-ўн олти ёшдаёқ фалсафа, мантиқ ва илми фалакка доир асарларни ўқиб

тушунадиган, қуёш ва сайёраларнинг осмондаги ҳолатини кузатадиган бўлди.

У бўш вақтларида шеър ўқир, диний китобларни мутолаа қиларди.

— Муқаддас китобларда кишининг кўнглини хижил қилатурган гаплар бор, — деди у бир куни устоди кутубхонага кириб теласига келганида. — Ўтиринг, кўнглимдаги шак-шубҳа тугунларини ечишга ёрдам беринг. Тавротда, худо оламни олти кунда яратди, биринчи куни еру осмонни, учинчи, яъни чоршанба куни ой билан қуёшни яратди, дейилган. Холбуки, кун ва туннинг сабабчиси — чиқиб, ботиб турадиган офтоб-ку! У биринчи куни яратиши керак эди, ахир...

— Бас қил! — деди Абу Наср унинг сўзини оғзидан олиб. — Шақкоклик... Муқаддас китобларни илми мантиқни ўрганмасдан бурун ўқимоқ керак.

У шу маҳалгача ҳеч ким пайқамаган ҳақиқатга идроки етган шогирдининг фаҳм-фаросатига қойил қолди, лекин шақкоклик йўлига кириб, фалокатга йўлиқишидан қўрқиб, унга эътироз билдириш учун далиллар ахтара бошлади.

— Худонинг куни бизнинг бир кунимиз билан тенг эмас, — деди у ниҳоят. — Қуръонда, худонинг куни сизнинг эллик минг йилингизга тенг, дейилган. Англадингми? Кел, энди бу тўғрида баҳслашиб ўтирмайлик. Сен энди илоҳият бобидаги тадқиқотларингни тўхтатиб, тиббиёт ва жуғрофия билан шуғуллан.

Беруний қадимги юнон ва Ўрта Осиё жуғрофиюнларининг асарларини ўқишга киришиб кетди. Батлимус⁷ ўз китобларида ер куррасининг глобусини ясаш йўллариини ўргатган эди. Йигирма бир ёшга кирган ёш олим кутри (диаметри) етти газ келадиган катта глобус ясади.

Турли мамлакатлар, шаҳарларнинг жуғрофий мавқеи, ораларидаги масофани белгиловчи чизиқлар чизди. Хатти-устувонинг⁸ жанубида қуруқлик йўқ, деб ўйлагани учун уни кўк рангга бўяди. Бундан бошқа самовий jismlar устида мушоҳада олиб бориш учун устурлоблар, бурчак ўлчайдиган катта асбоблар ясади. Олиб борган мушоҳадаларини катта бир дафтарга ёзиб бора бошлади.

II

Шу вақтда Жайхун устида фалокат булутлари пайдо бўла бошлаган эди. Гурганж амири Маъмун⁹ бинни Мухаммад Хоразмшоҳ Абу Абдуллони йиқитиб, ўзи ягона

подшо бўлиш, пойтахтни Гурганжга кўчириш ниятига тушган, уруш очиш учун баҳона қидира бошлаган эди. Беруний эса имконият эшиклари ёпилмасдан бурун қуёш устида олиб бораётган кузатишларини охирига етказишга шошиларди. Сомонийлар¹⁰ хонадони ҳукмрон бўлган Мовароуннаҳрда ҳам тинчлик бузилган, лашкарбошилардан гоҳ униса, гоҳ буниса исён кўтариб, сомонийлар давлатининг чириган устунларини силкитиб, йиқитишга уринар эдилар.

Хоразмшоҳ Абу Абдулло бу воқеаларни ташвиш билан кузатар, уларнинг ўз тақдирига қандай таъсир кўрсатиши устида бош қотирар, лекин ўйлаб ўйининг тагига етолмас эди.

Бир куни у тоқчалари ганчкор, даричаси олтин нақшлар билан безалган хужраи хосида амакиваччаси Абу Наср билан гаплашиб ўтирганида шу тўғрисида гап очди:

— Сипаҳсолор Абу Али ибн Симжур¹¹ сомонийлар бошига битган бало бўлди. Мана, бир печа йилдирки, ул нобакор Нух бинни Мансурга¹² қарши исён байроғини кўтариб, Мовароуннаҳрнинг тинчини бузиб келмоқда. Кечагина Бухородан келган чопар қизиқ бир хабар келтирди: «Нух бинни Мансур Ғазна вилоятининг ҳокими Сабуктакин¹³ билан анинг ўғли Маҳмудни¹⁴ ёрдамга чорлабдур. Ўйлайманки, ота-бола исёнкор сипаҳсолорни ажал чоҳига жойлагайлар».

— Илоё айтганинг келсин. Юртнинг тинчин бузган исёнкорлар ўлимга сазовордурлар, — деди Абу Наср тахтдан тушиб гилам устида чордана қуриб ўтирган чўққисоқол Хоразмшоҳга қараб.

Орадан кўп вақт ўтмай, Ҳазорасидан келган нома Абу Абдуллони қаттиқ ҳаяжонга солди. Ҳазораси ҳокими сомонийларга қарши тиг кўтарган Абу Али Симжурнинг енгилиб, Хоразмга қочгани, ҳозир шаҳар яқинидаги бир қишлоққа етиб келганини билдирган ва уни асир қилиб олишга рухсат сўраган эди.

— Дарҳол асир олиб, пойтахтга юборсин, — деди Абу Абдулло сарой вазирига. — Қўл-оёғини боғлаб, Бухорога юборгаймиз.

— Ижозат бер, сўз айтай, — деди Абу Наср Мансур. — Аввал ўйлашиб кўрайлик. Бемаслаҳат ишнинг оқибати на бўлишини ўзинг биласан. Эҳтимол, Нух бинни Мансур анинг гуноҳидан ўтиб, Маъмун ихтиёрига юбораётгандир. Агар биз...

— Нух анинг гуноҳидан ўтиши мумкин эмас! — деб жоборди Абу Абдулло қизишиб. — Қорабугрохон Бухорога

яқинлашганида Абу Али анинг томонига ўтиб, шаҳар дарвозасини очиб берган эди. Нух Бухорони қайтиб олгач, ул нобакор Балх ҳокими сотқин Фоиқ билан иттифоқ тузиб, исён байроғини баланд кўтарди. Агар Сабуктакин ўз ўғли билан ёрдамга келмаганида сомонийларнинг ҳоли нима кечар эди, эмди ул нобакор мағлубиятга учраган экан, бизнинг вазифамиз ани асир олиб, Нух бинни Мансурга топширмоқдир.

Бундай шошилиш қадам ташлашга қарши бўлган сарой вазири афв сўраб, бир сўз айтмоқчи эди, Абу Абдулло унга сўз бермади.

— Абу Али Симжурда менинг хусуматим бор. Эсингда бордир, Нух бир вақтлар менга Абивардни берган эди. У исёнкор нобакор ўшал обод шаҳарни забт этиб, менинг аскарларимни киритмади. Шунинг алаmidан чиқолмай юрар эдим, эмди ўч олмоқ фурсати келди. Қўл-оёғи банд душман билан сўзлашмоқ нақадар завқли!.. Менинг амрим шул: дарҳол ани асир олиб, олдимга келтирсинлар! Биз анинг додини бериб, сўнгра Бухорога тортиқ қилиб юборгаймиз.

Сарой вазири ноилож бўлиб эгиб, фармони олий ҳозирлагани чиқиб кетди.

* * *

Ёш олим Амударёнинг ғарбий соҳилидаги бир овлоқда офтоб даврасининг энг баланд нуқтасини аниқлашга уриниб турганда, Абу Насрнинг бир мулозими унинг елкасига қўл тегизиб:

— Сизга халақит берганим учун кечиринг, — деди. — Сизни устоз чорлаётирлар.

— Нима ҳодиса бўлди? Тинчликми? — деб сўради Беруний, офтобни кузатавериш қизариб кетган кўзларини ишқалаб.

— Тинчлик бўлганида сизни безовта қилмаган бўлур эдилар. Кот шаҳрини босиб олиб, бутун Хоразмга ҳукмрон бўлишни истаган Гурганж амири, Абу Алини озод этаман, деб юриш бошлаган эмиш. Бир ҳафта ўтмай, шаҳримизни босиб олса керак.

— Худо кўрсатмасин у кунларни. Гурганж амиридек золим юртимизга хожа бўлса, ҳолимизга вой! Орқамизда таассуб қамчиси ўйнагусидир... Сиз манави устурлобни кўтариб олинг, — деди Беруний бошқа бир асбобни қўлга олиб.

Юз-кўзини соқол босган мулозим эшкак эшар экан, тинмай вайсар эди:

— Бир қозонда... икки қўчқорнинг боши қайнамас... Гурганж амири бизнинг шохдан бой... аскарлари кўп... карвонсаройлар... қул бозорлари... ажнабий савдогарлардан озмунча бож... тушади, деб ўйлайсизми?

Улар ўнг қирғоққа ўтиб, қайиқни қозикқа боғладилар, асбобларни олиб, сарой томон жўнадилар.

Кечаси билан ухлай олмай кўзлари киртайиб қолган Абу Наср Мансур ибн Ироқ шогирдини панага тортиб:

— Бу ердан кетиш керак. Анжомларингни йиғиштириб, йўл ҳозирлигини кўр. Тонгда Абу Вафонинг қарвони Рай шахрига кетар экан,— деди.

Беруний ҳеч нарсасига тушунмай, унга савол назари билан қараб қолди.

— Сен офтобни кузатаман деб, ерда бўлаётган кўп ҳодисалардан беҳабар қолгансан. Ҳазорасп ҳокими Абу Алини занжирбанд қилиб, бу ерга юборганидан хабар топган Маъмун аскар тўплаб, сафарга чиққан эмиш. Биз Абу Али Нух бинни Мансурдан қочиб келаётир, деб ўйлаган эдик, ҳолбуки, Бухоро ҳукмдори анинг гуноҳидан ўтиб, Гурганж амири ихтиёрига жўнатган экан!

— Амирга баҳона топилибдур-да, Абу Алини озод этмоқни баҳона қилиб, қилич яланғочлади, денг?

— Шундоқ. Бизнинг саркардаларимиз анга сотилган. Уч-тўрт кун ичида амир пойтахтга бостириб кирса керак. Тезроқ жўна.

— Андоғ бўлса, сиз ҳам мен билан бирга кетинг.

— Йўқ, шу ерда қоламан. Кетиб қолсам, Гурганж амири менинг тўғримда шубҳага тушгусидур. Ахир, мен африғийлар¹⁵ уруғиданман. Осмонга чиқсам — оёғимдан, ерга кирсам — қулогимдан тортадур. Яхшиси, таслим бўла қолай.

— Шундоқ юртимизни, сиздек азиз устозни ташлаб кетаманми, а?

— Бошқа илож йўқ. Одам ўзини хавф-хатардан олиб қочмоғи лозим. Эҳтиёткорлик қўрқоқлик эмас.

— Тажриба соҳиби бўлган донишманд одамларнинг маслаҳати саодат йўлини очиб берадур, деганлар машойихлар. Яхши, менга оқ фотиҳа беринг, бориб сафар анжомини ҳозирлай!

Болалигидан бошлаб турли гиёҳлар ва уларнинг ҳосиятини билишга қизиқгани учун Абу Райҳон лақабини олган Беруний ўзига керакли буюмларни бўғжоммага жойлаб, тонг-сахарда карвон билан йўлга чиқди.

Йигирма икки ёшга қадам қўйган бу йигит ҳар ишнинг оқибати хайрли бўлишига, тақдир унга ёмонликни раво кўрмаслигига қаттиқ ишонарди. У ҳамроҳлари билан обод қишлоқлар, сувсиз саҳролардан ўтиб, йўл азобида бардош бериб, Техрон яқинидаги Рай шахрига етиб борди. Бу ерда у Гурганж амири Маъмун бинни Муҳаммад Қот шахрини босиб олганлиги, Хоразмшоҳ Абу Абдулони асир қилиб олиб кетиб, уни қатл эттирганини, бунинг устига Қот шахрининг ярмини сув босиб кетганини эшитиб, юраги қонга тўлди. Устоди Абу Наср ибн Ироқнинг ҳоли нима кечди экан? Наҳотки, амир унинг ҳам ҳаёт гулшанини мамот гулханига отган бўлса?.. Ёш олимнинг мусофирчиликда бошидан кечирган қулфатлари бу ташвишлар олдида ҳеч гап эмасди. У ғам-андуҳларини оғир меҳнат билан, мутолаа ва илмий машғулот билан енгишга уришди.

Баҳор пайтлари тоғларнинг устини қалин булутлар қоплаб, жала қуйиб берганида тоғ ёнбағридаги тош, тупроқни сел оқизиб кетади, турли жинслардан таркиб топган юмшоқ тошлар парчаланиб, шағалга айланади, қиррали метин тошлар бир-бирига урилиб силлиқлашади, бора-бора юмалоқ шаклга кириб, бир-бирига ишқалана-ишқалана сайқал топади.

Ёши йигирма иккига қадам қўйганда Берунийни ҳам ҳодисалар сели юмалатиб ўзи билан бирга жанубга олиб кетди, уни фозил одамлар билан ўзини олим ҳисоблаган мактанчоқ пулдорлар, мағрур подшоҳлар билан тўқнаштирди; унинг тартибсиз, жўшқин фикрлари мунтазам бир шаклга кириб, вояга етди. Бераҳм тақдир тўққиз йил уни у қўлидан бу қўлига отиб ўйнаб, чиниқтиргандан кейин яна ўз юртига иргитди.

III

Туя устида бир маромда чайқалиб келаётган қора соқол, қирғий бурун йигит узокдан кўзга ташланган Гурганж қалъасининг баланд минораларига, офтобда кошчилари ярқираб кўринган жоме ва мадрасаларнинг пештоқларига суқланиб қарарди. Юзида саросима аломати йўқлигидан, қоматини тик тутиб, илжайиб қўйишидан у кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, аччиқ-чучукни тогган тадбиркор йигитга ўхшарди. Карвон дарвоза тағидаги хандақ кўпригидан ўта бошлаганда баъзи йўловчиларнинг кўзлари жавдираб, юзларида ташвиш аломати пайдо бўлди. Аммо қирғий бурун йигит эса бепарволик билан

чакмонининг олдини ёниб, белбоғини бошқатдан боғлаб олди. Рўмолчаси билан юз-кўзининг чапгини артиб, орқароққа сурилган чўғирмасини тўғрилаб қўйди.

Эрон, Ироқдан Шарқий Европага кетаётган савдогарлар Гурганижда тўхтаб ўтадилар. Шаҳар аҳолиси кунда шаҳар дарвозаларидан кириб-чиқиб турадиган туя карвонларига ўрганиб қолган, шу сабабдан хижрия ҳисоби билан 305 йилнинг¹⁶ ilk баҳорида Журжон шаҳридан келган бу карвон бир неча савдогар, карвонсарой эгалари ва ўн-ўн беш бекорчидан бониқа ҳеч кимни қизиқтирмади.

Карвон шаҳарнинг энг катта карвонсаройларидан бирига кириб келди, туякашлар туяларини чўктириб, сарой хизматкорлари ёрдамида уларнинг устларидаги юкларни тушира бошладилар. Бизнинг йигит эса бор-йўғини жамлаган қопини қўлтиқлаб, дарвоза олдида турган саройбон олдига келди, унга салом бериб, бир кеча ётиб кетиш учун хужра сўради. Саройбон йигитнинг ёнида хизматкори йўқлигини кўриб, унинг камбағал бир мулла эканини англади. Менсимасдан:

— Гурганижга биринчи келишингми? Нечун бир кеча ётиб кетмоқчисан? — деб сўради.

— Ешлигимда шахрингизга бир келган эдим. Эмди шул ерда туриб қолсам керак. Обрўли бир одамга меҳмон бўлиб келаётирман. Ювинмай-таранмай ул киши ҳузурига бормоққа иймандим.

— Тўғри, обрўли кишилар олдига озода бўлиб борган яхши. Қани, юринг, — деди у негадир бу гал сизлаб.

Саройбон йигитни зинадан иккинчи қаватга олиб чиқиб, бурчакдаги тор бир хужрага жойлаштирар экан, отини, қаерданлигини суриштирди.

— Отим Муҳаммад, — деди йигит нохушлик билан. — Ўзим Кот шаҳриданман.

Саройбон эса йигитнинг гаплашишга тоби йўқлигини кўриб, унинг наслу насабини суриштириб ўтирмай, пастга тушиб кетди.

Йигит хужрага жойлашиб, бир оз дам олгандан кейин сарой ёнидаги кўҳна мўрчада ювинди, кийимларини алмаштириб, сартарошхонага кирди. Сочини олдириб, соқолини қайчилатгандан кейин хужрасига қайтди. Кечаси мириқиб ухлаб ўзига келди. Нонушта қилиб, оқ туя жунидан тўқилган чакмонини, янги кавуш-махсисини кийди-да, саройбон олдига тушди. Салом бериб, Абу Наср ибн Али ибн Ироқнинг ҳовлиси қаердалигини сўради. Саройбон унга бошқача назар билан қараб, ҳурмат билан:

— Жаноблари ул кишига меҳмон бўлиб келдиларми? Ул зотнинг кимлари бўладилар? — деб сўради.

— Яқин одамлари бўламан.

— Шул гапингизни кеча айтмайсизми? Яхшироқ хужра топиб берган, ҳурматингизни жойига келтирган бўлардим. Ахир, ул зот қадимий Хоразмшоҳлар уруғидан бўладилар-а! Наҳотки, уйлари қаердалигини билмасам! Мен сизга бир одамни кўшиб юбораман, уларини кўрсатиб қўядур, — деди саройбон.

Меҳмон сернақш дарвоза олдига етиб келгач, саройбоннинг хизматкорига жавоб бериб юборди-да, мис ҳалқани тақиллатди. Орадан икки-уч дақиқа ўтгач, дарвозанинг чап тавақасидаги кичкинагина эшик очилиб, соқоли оқара бошлаган, чўғирмали бир одам кўринди.

— Ассалому алайкум, бобо, — деди йигит баланд овоз билан.

— Ваалайкум... Хўш, хизмат?

— Сиз бул даргоҳга яқинда келган кўринасиз. Йўқса, мени таниган бўлур эдингиз.

— Орий, шундоғ. Хизматга кирганимга беш йил бўлди. Сиз... кимлари бўласиз?

— Шогирдлари. Беруний хизматингизга келди, десангиз бас!

— Ис, Муҳаммад... Абу Райҳон, ўғлим, сенмисан? — Ичкаридан ҳаяжонли бир овоз эшитилди. Бошига чўққили духоба тақя кийган, кенг пешонали, сочлари оқара бошлаган чол ичкаридан чиқиб келди ва мусофир йигит билан қучоқлашиб кўришаркан, кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Қачон келдинг? Юкинг қани?

— Кеча... Юким карвонсаройда қолди.

— Тўғри шу ерга келавермабсан-да. Сени фарзанд деб эдим, ахир...

— Мени маъзур тутинг, устоз. Уст-бошим кир-чир бўлганидан тўғри келаверишга ботинолмадим. Ювиниб, либосларимни алмаштиришим керак эди.

— Хўп, майли. Қани, ичкарига юр.

Уй эгаси олтмишга бориб қолган бўлса-да, шахдам қадам тапшлаб, шогирдини меҳмонхонага бошлади.

— Ажаб иморат солдирибсиз, — деди йигит.

Улар меҳмонхонага кириб кўрпачага ўтирганларидан кейин юзларига фотиҳа тортиб, ҳол-аҳвол сўрашдилар.

Беруний ганчкор тоқчалардаги чарм муқовали китобларга кўз югуртириб, қулиб қўйди. Уй эгаси унинг хурсанд бўлганидан завқланиб:

— Сенга китоб бўлса — бас. Ошни ҳам унутасан, нонни ҳам, — деди. — Ёдингдами, ёшлигингда бир неча маротаба қўлингдан Арасту, Афлотуннинг асарларини тишинг ўтмайду, деб тортиб олган эдим. Сен тушунмасанг ҳам аларни ўқир, баъзи жойларини ёд олардинг. Тўғриси айтсам, оғир дамларда мени юпатган, ором берган шулар бўлди.

Абу Насрнинг ёшроқ бир мулозими дастшуй билан қумғон келтириб, меҳмон, мезбон қўлига сув қўйди, дастурхон ёзиб, баркашларда нон, шинни, қанд-курс, яхши сақланган узум ва бир коса шарбат олиб келиб қўйди. Беруний худди ўз уйига келгандек нонни ушатиб, кичкина бир бўлагини шиннига ботирди-да, оғзига солиб чайнай бошлади.

— Соғ-саломатлигингизни кўриб, беҳад қувондим, — деди у шарбатдан бир ҳўплаб. — Бошингиз узра елиб ўтган фалокат шамоллари сизга зарар етказмабдур. Гурганж амири жонингизга қасд қилмабдур. Асли мен ҳам ёнингизда қолаверсам бўлар экан.

— Йўқ, кетганинг яхши бўлди. Амирни ёмонлаб юрган сен тенги йигитларнинг кўпи нобуд бўлди. Ёшлигингдан сен ҳам тилингга ихтиёрсиз эдинг. Бул ерда қолсанг, нима бўлишингни худо ўзи билар эди. Мусофирлик водийсида оёғингга ранж-алам тиканлари қадалган, яхши-ёмон одамлар билан тўқнашиб, руҳинг инкишоф топганга ўхшайду. Буни мактубларингдан, ёзган асарларингдан англадим. Рай шаҳрида олимлик даъво қилган занги ва оми бир одамдан ҳўрлик кўрибсан, Хомид ал Хўжандий каби олим билан расадхонада ишлаб, кўп нарсалар ўрганибсан. Журжон ҳукмдори Қобус саройида иззат-хурмат кўрибсан. Ул ерда ёзган «Осори боқия» нгни ўқиб, беҳад хурсанд бўлдим.

Ёш олим бошини қуйи солиб, устодининг сўзларига мамнуният билан қулоқ соларди.

— Қобус қандоқ одам экан? — деб сўраб қолди Абу Наср бир оздан кейин.

— Нима дейишимни ҳам билмайман. Ўзингизга маълум, ул сиёсатли, уддабурон ҳукмдор, истеъдодли шоир ва ҳар тарафлама олим. Араб тилида ёзган шеърлари таҳсинга сазовор. Аммо бир нуқсони шулки, тааддини ўзига ҳунар, афви айб деб биладур, андак хатоси учун ўз амалдорлари ва фуқаронинг бўйнига қилич урдирадур.

Шогирдининг гапини эшитиб, Абу Насрнинг қуюқ қошлари чимирилиб кетди.

— Иззат-нафси кучли подшонинг қаҳридан худонинг

ўзи асрасин, — деди чуқур нафас олиб. — Ул тўғрида мен яхши гаплар эшитган эдим. Довулнинг товуши узоқдан ёқимли эшитиладир, деб бекорга айтмаганлар. Хайтовур, сенга зиёни тегмабдур.

— Агар, сизнинг мактубингизни олмаганимда, ҳолим нима кечишини билмас эдим. Сўнгги вақтларда Қобус мендан шаънимга ярашмайтурган ишларни талаб қила бошлаган эди.

— Чунончи, қандоқ ишларни? — деб сўради Абу Наср сергакланиб.

— Ул юрт улуглари ва ажнабий элчиларни қабул қилғонда анга мулозимлик қилиб туришимни талаб этди.

— Яъни, шундоқ олим, менинг хос мулозимим деб керилмоқчи бўлибдур-да! Кишининг бошига ҳумо қуши кўнса, кўнгли нималарни тусамайдур. Тавба!

— Агар Али ибн Маъмун¹⁷ номидан ёзган хатингизни кўрсатмаганимда менга рухсат бермас эди. Феълимни биласиз, Қобус саройида албатта бошимга бир фалокат орттирар эдим...

Мулозим таом олиб келди, кейин идиш-товоқларни йигиштириб, дастурхонга икки пиёла шарбат келтириб қўйди. Овқат маҳалида ҳам, овқатдан кейин ҳам устод билан шогирдининг суҳбати тўхтамади. Ниҳоят, Абу Наср:

— Эмди Али ибн Маъмунга салом бериб келайлик, — деди. — Гарчи, отаси Хоразмшоҳ Абу Абдуллони ёвузларча қатл эттирган бўлса ҳам, ўглига нисбатан юрагимда қатрacha адоват йўқ, чунки отасининг ёмон ишлари учун ўглини айблаб бўлмайду. Марҳум Маъмун бинни Муҳаммад қиличидан қон томган бераҳм подшо эди, бизнинг авлоддан кўп одамларнинг ёстиғини қуритди, аммо кўп ўтмай, ўзи ҳам қиличдан ўлди. Аммо ўгли унинг акси, инсофли, маърифатпарвар одам. Рост, Али ибн Маъмуннинг ҳам ўзига яраша нуқсонлари бор, аммо фазилатлари алардан устунроқ. Энг яхши хислати — илм-фан арбобларига ҳомийлигидир. Юр, сарой аҳлига муносиб либосларни кийиб, даргоҳига борайлик.

IV

Беруний Гурганжга келган йили қизиқ бир ҳодиса юз берди. Ёш олим самовий жисмларнинг ҳолатига қараб, рамазон ойининг ўн тўртинчи куни, чоршанбага ўтар кечаси ой тўла тутилишини аниқлади ва уни кузатишга ҳозирлик кўра бошлади. Худди айтган куни қоронғи

тушиши билан ой ернинг соясига кира бошлади. Авом халқ ойнанинг куйиб кетишидан қўрқиб, ҳаяжон ичра жом, челақ, тос чалиб, фалокатнинг олдини олмоқчи бўлар, мулалар эса, гуноҳимиз ошиб кетганидан худо бизни оғохлантираётир, деб азон айтар эдилар. Бутун шаҳарни қий-чув босган, аммо Беруний мийингида қулиб, ер қур-расининг ойга тушган сояси диаметрини ўлчаши билан машғул эди. Хоразм тупроғига қадам қўйган йили юз берган бу ажойиб ҳодисани у бошқалар каби ёмонлик эмас, яхшилик аломати деб билар эди.

— Авом халқ ҳам, мулалар ҳам бу ҳодисанинг сабабларини билмаганларидан, худонинг қаҳри келгани учун шундай бўлди, деб осонгина қутуладурлар. Уламолар ўз подонликларини худонинг номи билан ниқобламоқчи бўладурлар, — деди у Абу Насрга турли хандасий шакллар, рақамлар билан тўлиб кетган қоғозни узатар экан.

— Бу гапининг мендан бошқа одамга айтма, дин пешволаридан қўрқмоқ керак, — деди устоиди қоғозни қўлга олиб, уни кўздан кечираркан. — Илоё, сенга кўз тегмасин. Айтганингдек, бул ҳодиса сен учун ҳам, юрт учун ҳам яхшилик аломати бўлсин.

Дарҳақиқат, ўша йилдан бошлаб Гурганжга ҳар тарафдан олимлар кела бошладилар, шулар қаторида ибн Сино ҳам бор эди. Улар Беруний атрофига тўпланиб, унинг фалакиёт ва тиббиёт соҳасида олиб бораётган илмий ишларини кузатиб бордилар.

* * *

Али ибн Маъмун қаттиқ бетоб, сарой аҳли оёқ учиди юриб, шивирлашиб гаплашади. Ибн Сино ипак тўшак устида қимир этмай ётган, ранги мурдадек оқарган шохнинг томирларини ушлаб, ёнида турган табиб ал Масиҳийга¹⁸ кўз қирини ташлайди ва билинар-билимас бош чайқаб қўяди.

Табиблар ўн уч йил тахтда ўтириб, беармон ҳаёт сурган, муҳаббат шароби ва майи ноини ортиқча истеъмол қилиб, энди дармондан кетган подшоҳни ўлимдан олиб қолиш тараддудида, саркардалар, аъёнлар эса бир хонага тўпланишиб, қазо қилса, тахтига кимни ўтиргизамиз, деб бош қотиришмоқда.

Баъзилар тахтга подшонинг тўққиз яшар ўғлини, баъзилар иниси Абул Аббосни муносиб кўрадилар, бир-бирлари билан талашиб-тортишадилар.

Абул Аббос ўқимшли, хушфезл, шу билан бирга маинатнараст, иродасиз одам. Бу кейинги ҳислатлари мамлакатни истаганча тасарруф қилмоқ ниятида бўлган аъёнларга жуда қўл келади. Тож-тахт теварагида тўпланган олимлар, шоирлар, созандалар ҳам унинг подшо бўлишини истайдилар.

Ниҳоят, Абул Аббоснинг тарафдорлари устун чиқиб, бошига ҳумо қуши қўнди. У тахтга ўтириши билан удабурон ва доно Ас Сухайлини ўзига вазир қилиб олди, Маҳмуд Ғазнавий ва Ўзганд хони билан дўстлик ишларини мустаҳкамлаб, ички ишларни тартибга солди.

Олимлар саройдаги катта бир хонага тўпланиб суҳбатлашаётганларида Абул Аббос Маъмун ҳам бир чеккага қўйилган тахт устида жимгина ўтирар, мунозара бошланганида худди паҳлавонларнинг қурашидан завқланган ишқибозлардек жонланиб кетар эди.

Орадан бир неча йил ўтгандан кейин байтулҳикмат¹⁹нинг шуҳрати ҳарёққа тарқалиб, душманлар кўнглида ҳасад, дўстлар қалбида ҳавас уйғота бошлади.

V

Ёр-биродарларидан бир нечаси, ибн Сино ва Абу Саҳл Масиҳий Ғазнавий қўлига тушмаслик учун Хоразмдан кетиб қолганларидан кейин юрагига қил сиғмай қолган Беруний меҳнат билан ўзини овутишга уринар эди. Кейинги вақтларда у жавоҳирларнинг турлари ва хосиятларини ўрганишга киришган эди. Бало ўқига нишон бўлмасдан бурун бу ишларини охиригача етказишга ҳаракат қилар эди. Бир куни дошқозонда аччиқтон сувига қаҳрабони солиб қайнатаётган эди, саройдан фаррош келиб:

— Зоти олийлари сизни чорлаётирлар, зарур бир иш чиқиб қолган кўринадур, — деди.

Беруний нохушланиб, қозон тагидаги оловни тортиб ўчирди, қаҳрабони олиб қутига солар экан, у нима учун қизарди экан, деб бош қотирарди. Мияси бу қимматбаҳо жавоҳирнинг сир-асрорини билиш билан банд экан, устидаги коржомасини ечиб, ювинди. Артиниб бўлиб, қимматбаҳо шойи тўнини кийди, салласини ўраб, саройга жўнади.

Хужраи хосида ўтирган ёш подшоҳ эшик ёнида туриб таъзим қилган олимни чақириб ўнг томонидан жой кўрсатди.

— Зарур бир иш чиқиб қолмаса, сизни безовта қилмас, ашингизга халал бермас эдим...

— Подшонинг амри вожиб, — деди олим кимхоб тўшакка ўтираркан, ранги рўйи кетиб қолган Абул Аббосга савол назари билан қараб.

— Биз учун бахт эшиги ёпилиб, ранжу алам даври бошланганга ўхшайду. Кеча Ғазнадан қайтган элчимиз нохуш хабарлар келтирди. Маҳмуднинг вазири Ҳасан Маймандий элчимизни чақириб олиб: «Агар подшоҳингиз биз билан дўст бўлишни истаса, Хоразм масжидларида жумъа намозида амиралмуслимин Маҳмуд Ғазнавий номларига хутба ўқитсин», деб маслаҳат берибду. Бу гапга нима дейсиз?

— Хожа Ҳасан бамисоли Маҳмуднинг занжирдаги итида! — деди олим ўзини тутолмай. — Анинг акиллашига қулоқ солма. Ит ҳурар, қарвон кечар. — Абул Аббос ўзидан ўн уч ёш кичик, бир чеккаси шогирди бўлгани учун Беруний уни сансираб гапирарди.

— Маҳмуддек подшонинг вазири ҳеч маҳал ўз ҳукмдоридан бемаслаҳат бир гап айтмаса керак.

— Шундоқ. Лекин биз бу гап вазирнинг ўзидан чиққан, деб гумон қилишимиз, шул сабабдан анга бовар қилмаслигимиз керак.

— Сиз Маҳмудни билмайтурганга ўхшайсиз.

— Биладурман. Анинг забардаст саркардалари бор, заиф душман устига бало-қазодек ёпирилиб боратурган аскарлари беҳисоб. Биз бу балони даф этиш учун анинг душманлари билан иттифоқ тузиб, ўзимизга дўстлар орттирмагимиз зарур. Агар Туркистон хонлари билан бир ёқадан бош чиқарсак, Маҳмуд пешонамизга ҳам черта олмас эди.

— Хонлар ҳокимият талашиб, бир-бирлари билан бўғинаётирлар. Қандоқ қилиб, биз билан муттафиқ бўлулар!

— Агар аларни бир-бирлари билан яраштирсак, биздан миннатдор бўлиб, бегараз дўст эканлигимизга ишонч ҳосил қилгусидурлар.

Абул Аббос Маъмун ўйланиб қолди.

— Майли, мен саркардалар билан маслаҳатлашиб кўрай. Агар керак бўлса, Ўзгандга Маҳмуд Жандани юборамиз. Ул доно ва жасур одам. Ўзгандда элчи бўлиб турганда хонлар орасидан дўстлар орттирган. Аммо... — Маъмун иккиланиб туриб қўшиб қўйди: — Ҳозирча Хоразмнинг чеккасидаги бирор масжидда Маҳмуд номига хутба ўқитсак...

Беруний чуқур ўйга толди: «Афсуски амир ал Суҳай-

лидек уддабурун вазирни ҳайдаб юборди, ҳозир аҳвол мушкуллашган пайтда ундан бир маънили маслаҳат чиқармиди?..» деб ўйлади.

— Ҳозирча шонмай туриш керак. Бул тўғрида сараскарлар ва раият бошлиқларига маслаҳат солмаган яхши. Аларнинг кайфиятлари манга маълум, ғавго кўтарғусидурлар.

— Маҳмуднинг талаби ростми, ёлгонлигини билмоқ учун Ғазнага одам юборсак...

— Ҳозирча шонмай тур. Аввал ўйлашиб кўрайлик, ҳар мушкул масалани ҳам ҳал қилиш йўли топиладур.

...Орадан бир қанча вақт ўтди. Берунийни яна саройга чорлашди.

— Юринг, шоҳ ҳазратлари сизни истаётирлар, — деди хос мулозим.

— Нима гап? Тинчликми? — деб сўради олим рангкути ўчган мулозимга қараб.

— Э, нимасини сўрайсиз. Юрт улуғлари сарой олдига тўпланиб ғавго кўтармоқдалар, шоҳ ҳазратларини ҳақорат қилмоқдалар...

Беруний қасрга яқинлашганда туг кўтариб, қиличларини қинларидан суғуриб, овозларининг борича бақириб сўкинаётган аскарбошиларни кўрди.

— Керак эмас бизга бундай номард подшо! Маъмунлар авлодидан тахтга лойиқ одам куриб қолгани йўқ!

— Ғазнавийнинг товонини ялайтурган сотқин одам Хоразм тахтига лойиқ эмас.

— Уялмай-нетмай, Маҳмуд номига хутба ўқитайлик, дейди-я! Хотинининг сўзига кириб, шул ишни қилаётир...

Қап-қатта одамлар подшонинг хотини, Маҳмуд Ғазнавийнинг синглиси Қалжани уят сўзлар билан сўқар эдилар. Ғазабдан титраб-қақшаётган ёши улуғлар орқасида турган ёшлар Қалжа тўғрисида бир нималар деб ҳиринглашар эди.

— Ўзингизни босинг, халойиқ! Ғазаб вақтида қилинган ишнинг оқибати афсус-надомат бўлғай. Сўзларингизни эшитдим. Сиз ҳақлисиз, аммо ихтилофни тинчлик йўли билан ҳал қилайлик. Мен шоҳ ҳузурларига кириб, бу ачинарли ҳодисанинг сабабини билиб чиқай.

Қоматини тик тутиб, баланд овоз билан гапирган Берунийнинг сўзлари оловга сепилган сувдек таъсир кўргазди. Бир гап билан одамни ўзига тобе қиладиган олимнинг вазоҳатини кўриб, халойиқ жимиб қолди.

— Менинг маслаҳатимга кирмай, ўшал сўзни орага солибдилар-да. Мен саркардаларнинг кайфиятидан огоҳ

қилган эдим-ку! Бир каттанинг сўзига кир, бир кичикнинг, деганлар,— деди Беруний шоҳ ҳузурига кириб, эшикни ёпгандан кейин.

— Бўлар иш бўлди, устод, отилган ўқни эмди қайтариб бўлмайду. Нима қилиб бўлса-да, аларни тинчитинг. Улуғларга менинг номимдан олтин-кумуш ваъда қилинг. Майли, пул кетса кетсин, аммо қўлдан салтанат узуги кетмасин!— деди ранги ўчган Абул Аббос ҳаяжон билан.

Беруний зипапоёга чиқиб, оломонга хитоб қилди:

— Азиз биродарлар, огоҳ бўлинглар! Шоҳ ҳазратлари сизнинг садоқатингизни синамоқ учун хутба тўғрисидаги гапни орага солган эканлар. Аммо бул фикр кўнгиллари кўчасидан ҳам ўтмаган экан. Хоразм тахтига садоқатингизни, душманга адоватингизни кўриб, зоти олий беҳад хурсанд бўлдилар. Шоҳ ҳазратлари саркарда ва раият бошлиқларини ҳузурларига чорлайдулар.— Беруний беш-олти машҳур кишининг номини айтиб, уларни ичкарига чақирди.

Саркардалар, бошларида катта чўғирма, эгниларида зар ёқали оқ чакмон, белларида кумуш дастали қилич, шукуҳ, салобат билан юриб зинадан кўтарилдилар, салла-қаллал шайхулислом, кимхоб тўнли аъёнлар уларга эргашдилар. Улар қабулхонага кирганларидан кейин Беруний шундай деди:

— Зоти шоҳоналари садоқатингизни кўриб, ҳар бирингизга минг динар ва бош-оёқ сарупо инъом қилдилар. Сиз тушунмай ул зотнинг шаънларига маломат тошларини отдингизлар. Саломхонага кириб алардин кечирим сўранг, ортингиздан ман ҳам киргайман, чиққанингизда бул ерда хазинадор олтинлар билан, сарой вазири сарупо-лар билан сизни кутиб олғай.

Ҳозиргина Маъмуни сотқинликда айблаган аъён ва саркардалар пулнинг дарагини эшитгач, бошларини қуйи солиб, саломхонага қадам ранжида қилдилар.

VI

Маҳмуд Ғазнавий вазири Хожа Ҳасан Маймандий билан ёлғиз қолгандан кейин:

— Қани, сўйла, Хоразмдан на хабарлар бор?— деб дўриллади. У саккиз қиррали, қимматбаҳо жавоҳирлар билан безалган олтин тахтнинг ён суянцигига қўлини қўйиб, ўнг томонида, пастда ўтирган вазирига бургут қараш қилди. Гўё ҳозир душман билан чопқилашадигандек эгни-

да майда пўлат симлардан тўқилган қалта енгли совут, белида олтин дастали қилич ва ханжар. Бурни қайрилиб тушган, елкаси сал букчайган, важоҳатидан одам кўрқадиган Маҳмуд йиртқич махлуққа ўхшарди.

— Хоразм элчиси Маҳмуд Жанда Ўзганд шаҳрига беҳисоб совға-саломлар билан бориб, хонлар билан учрашибду, аларни бир ёқадан бош чиқармоқ, баҳамжиҳат бўлмоққа даъват этибду. Олинган хабарларга кўра, элчи хонларнинг кассаларини олтин, қўйинларини ваъдалар билан тўлдириб, мақсадига эришганга ўхшайду. Агар хонлар бирлашиб, Хоразм билан иттифоқ тузсалар, аларнинг бўйнига итоат бўйинтуруғини солмоқ маҳол.

Маҳмуд қовоғини уйиб, жимиб қолди.

— Қани, сўйла. Икки ёвни бир-биридан ажратиб, аввал бирини, кейин иккинчисини урмоқ учун нима қилмоқ керак?

Ёвларнинг бўйинларига итоат сиртмоғини солишга моҳир бўлган вазир ўз фикрларини баён қила кетди. Унинг сўзларига қулоқ солар экан, Маҳмуднинг юзи борган сари ёришиб, қаҳрли кўзлари жилмаяр ора-сира маккор ва содиқ вазирига савол ташлар эди.

— Боракалло!— деди у сўзини тамомлагач.— Манинг кўнглимдаги гапни айтдинг. Маъмун жасоратсиз одам, ани гапга кўндирмоқ қийин эмас, аммо хоразмликлар ўжар ва жанговар халқ. Агар Хоразм ўзаро уруш олови ичида қолса, ани забт этмак осон... Бунинг учун ул ерга яна элчи юбориб, барча жомеларда номинга хутба ўқитмоқни менинг номимдан талаб этмоқ керак. Ана ўшанда кўрасан Хоразмда фитна бўронининг бошланишини. Биз фурсатдан фойдаланиб, Хоразмни талон-тороғ, Маъмулар тўплаган олтин, кумушларни яғмо этгаймиз.

— Иншоолло, тадбир ўқлари орзу нишонасига беҳато бориб теккай!

— Омин,— деди вазирининг иссиқ нафасидан руҳланган ўта мутаассиб Маҳмуд Ғазнавий.— Аммо биз ярим йўлда қолишни истамаймиз, олма пиш, оғзимга туш, деб ўтирмаймиз, ҳаракат қиламиз. Сен айтгандек, Ўзгандга беҳад совғалар билан Абу Наср Мишконни элчи қилиб юборайлик. Ҳийла ва макр бобида Маҳмуд Жанда устунми ё Мишконми, ўзинг кўрасан.

Туркистон хонлари ҳузурига элчи қилиб юборилган одам икки ой ўтмай Ғазнага қайтиб келди ва Маҳмуднинг ҳузурига кириб, уни муваффақият билан муборақбод этди. Хонлар, агар Хоразм билан орангизда низо чиқса,

биз бетараф қоламиз, деб ваъда берган эдилар. Маҳмуд Ғазнавийга кераги шу эди. У хурсанд бўлиб, янги сафарга ҳозирлана бошлади.

* * *

408 санайи²⁰ ҳижриянинг илк баҳори. Тогдан эсанг изгирин одамнинг суяк-суягидан ўтиб кетади. Ғазна шаҳри шу совуқ кунларда қизгин жангларга ҳозирланмоқда. Эгнига пўстин, ёнига қилич оingan отлиқ аскарлар най-залар, дубулғалар учига боғланган байроқчаларни ҳилпиратиб, карнай, поғора садолари остида шаҳардан чиқиб кетмоқдалар.

Кобил билан Капдаҳор шаҳарлари ўртасида, баланд тоғлар этагида жойлашган кичкинагина Ғазна шаҳрини Маҳмуд қароқчилар уясига айлантирган. Бу ердан туриб у гоҳ Хуросон, гоҳ Туркистон, гоҳ Хиндистонга босқин қилади, халқларни талаб, қўйини-қўнжини тўлдириб қайтади.

— Бу сафар аскарларимиз қай томонга йўл олмоқдалар, қай мамлакатнинг шўри қурийди экан? — деб сўради кўк саллали бир киши ёнидаги шеригидан. — Ахир сизнинг амакиваччангиз Хожа Ҳасаннинг хизматкори-ку, билсангиз керак, мулла Қиёмиддин?

— Бул сафар Хоразмнинг шўри қурийдиганга ўхшайдур, — деди Қиёмиддин. — Уруш учун осонгина баҳона топилиб қолди.

— Қандай баҳона?

— Хоразм халқи исён кўтариб, подшолари Абул Аббос Маъмунни ва анинг бош вазирини ўлдирибдурлар, Маъмуннинг жияни Абулҳорисни тахтга ўтиргизибдурлар. Шохимиз, куёвимизнинг қотилларини жазолайман, деб сафар камарини белга боғлаганлар.

— Ажабо, Маъмун анинг куёвими эди?

— Ие, гапдан хабарингиз йўқ экан-да, Али ибн Маъмундан тул қолган Қалжани анинг иниси Абул Аббос Маъмунга узатган эдилар.

— Тавба, подшоҳимиз сингилларини сиёсат қуроли қилиб, гоҳ у ҳукмдор, гоҳ бу ҳукмдорнинг қўйнига сола берар эканлар-да. Ишқилиб, Қалжанинг боши омон бўлсин. Исёнкорлар анга зиён-заҳмат етказмабдурларму?

— Маҳмуд Ғазнавийдек ҳукмдорнинг синглисига тааддий қилатурган одамнинг боши ўнта бўлиши керак. Исёнкорлар бошлиги Алптакин ани совға-саломлар билан ога-

си ҳузурига жўнатибдур. Эрта-индин келиб қолса ажаб эмас. Қалжа икки эрнинг бошини еди... — У шивирлаб бир нарса деган эди, саллали кулиб юборди.

— Эҳтиёт бўлинг, мулла Қиёмиддин, — деди у ўзини тутиб олиб. — Бундай гаплар кишининг бошига фалокат келтирадур.

— Сизга айтаман-да, огажон, бу гапни бировга айтиб бўлармиди!

* * *

Абул Аббос Маъмуннинг фожиали ўлиmidан сўнг кўҳна тарихнинг чархпалаги тезроқ айлана бошлади. Эҳтиёткор Маҳмуд совға-саломлар билан сингисини ва куёвининг қотилларини юборишни талаб этди. Алптакин унинг биринчи талабини дарҳол қондирди, ўзига ёқмаган беш-олти амалдорнинг қўл-оёғини боғлатиб, уларни ҳам жўнатди. Аммо Маҳмуд, ҳарбий ҳозирлиги тугагандан кейин талабни каттароқ қўйди. У Алптакиннинг ўзини занжирбанд қилиб юборишни Хоразмшоҳдан талаб этди. Ҳукумат бошида турган шахс, албатта, юртнинг тинчлиги учун ўзини қурбон этишни истамасди. У урушга ҳозирлана бошлади, ўзининг ёрдамчилари Сайёдтакин ва Хумортош билан эллик минг отлиқ аскар тўплаб, Ҳазорасп яқинида Маҳмудни кутди.

Ғазна ва Балхдан чиққан душман қўшини Жайхун дарёси бўйлаб шимолга томон юриш бошлади. Маҳмуд Ғазнавий қўшинининг илғор қисми Ҳазораспга яқинлашганда Хумортош ўз қўли остидаги қисм билан уни тормор келтирди. Бундан хабар топган Маҳмуд зудлик билан юриб, Алптакин устига ташланди. Хоразм отлиқ аскарлари карнай, сурнай, поғора садолари остида душман билан чопқилаша бошладилар. Аҳволи мушкуллашганда Маҳмуд филларни ишга солди. Беш юз филнинг наъраси карнай, поғораларнинг товушини босиб кетди. Хоразм отлари ҳуркиб, жанг майдонига йўлай олмай қолди. Филлар хартуми билан отлиқларни ўраб олиб ерга урар, босиб ўлдиради. Майиб бўлган отларнинг кишнаши, одамларнинг фарёди ҳаммаёқни босиб кетди, қовжирай бошлаган ўт-ўланлар қип-қизил қонга бўялди.

Маҳмуднинг қўшини саросимага тушган Хоразм отлиқларини ўраб олиб, қира бошлади. Алптакин аскарларидан жуда оз қисмигина филлардан қутулди, омон қолганлари асир тушди.

Жанг суронидан қизиб кетган Маҳмуд банди қилиб

келтирилган Алтакин, Сайёдтакин ва Хумортошга ижирганиб назар ташлади-да:

— Эмди нима деган одам бўдиларинг,— деди хириллаб.— Қўлларингдан келгани шу экан-ку!

— Агар филларинг бўлмаганида биз додингни берар эдик,— деди қўли орқасига боғланган Хумортош газаб билан.

— Санларни гапга бичган. Мард бўлсанг, аскарингни тўплаб, ман билан уришиб кўр-чи? Қўлингни ечдириб юбораман. Қани кўрайлик ҳолингни. Филларимни энди ишга солмайман... Ҳа, нафасинг ичингга тушиб кетди-а? Хоразмликларнинг орқасига ҳали амри маъруф қамчиси тегмаган. Ман кўзларингни очиб қўяман.

— Сан — қалтабон²¹ кўп чиранаверма. Сандақалардан нечаси юртимизга келиб кетган.

Кўзларига қон югурган Маҳмуд ўзини тутолмай:

— Фил оёғи остига ташланглар бул валадни! — деб юборди.

Катта бир қоятошга ўхшаган бесўнақай фил бўйнида ўтирган филбоннинг амрини бажо келтириб, оёғи остига ташланган саркардани кўкрагидан босиб мажақлади.

— Қармат,²² шиа²³ мазҳабидагиларга, исавийларга бошпана берган Хоразм аҳли буларнинг ўликларини ибрат кўзи билан кўриб, қандай аҳволга тушганларини билиб қўйсинлар. Биз аларни шаҳарма-шаҳар айлантириб юрамиз.

Филлар оёқлари остида мажақланган саркардаларни қайрилма тишлари устига қўйиб аста юра бошладилар.

— Гурганижга боргонимизда куёвимизнинг гўри устига уч ёғоч ўрнатиб, буларни аларга михлатиб қўямиз,— деди таскин топган Маҳмуд.

* * *

Омади юришган тошжорак Ғазнавий нифоқ бўрони хароб этган ўлкани осонликча босиб олди. Маъмурлар тўплаган олтин, кумуш ва қимматбаҳо жавоҳирларга эга чиқди...

Асир қилиб олинган бир талай ёш аскарлар ва халқ ичидан танлаб олинган қизларни соқчилар назоратида Ғазнага жўната бошладилар. Туяларнинг икки томонидаги кажаваларда ўтирган қизлар пиқиллаб йиғлашар, болаларидан айрилиб қолган оналар улар кетидан югуриб, нола қилар эдилар. Соқчилар туялар оёғи остига келиб

қолган кампирларни туртиб четга сурар: «Овозларингни ўчир!..» деб ўшқирар эдилар.

Асирлар орасида Абу Райҳон Беруний, Абу Наср ибн Ироқ, Абдусамад ва бошқа одамлар ҳам бор эди. Ажал келса тайёр турган Беруний туя устида қоматини тик тутиб ўтирар эди. У ғамдан букчайиб қолган ҳаким Абдусамадга ачинар, чунки қармат мазҳабидаги бу одамни ўтакетган мутаассиб, сунний мазҳабининг жанговар ҳимоячиси Маҳмуд Ғазнавий омон қўймаслигини яхши билар эди.

Сочларига қиров тушган Абу Наср ибн Ироқ эса рўмолчага тугиб олган бир ҳовуч она юрт тупроғини бағрига босиб, жонажон Ватани билан видолашар, кўзларидан икки бетига оқиб тушган ёш офтобда марвариддек ялтирар эди.

VII

Узоқ сафардан қайтиб келган Маҳмуд Ғазнавий шаҳар ташқарисидаги боғда ором олмоқда. Атрофидаги мевали дарахтларнинг сояси тушиб турган сарҳовуз бўйи салқин, гир-гир эсган шабада саккиз қиррали олтин тахт устида чордана қуриб ўтирган султоннинг эғнидаги снгил ипак тўнни аста ҳилпиратади. Қўлида Гурганиж устадари пақш солган кумуш қадах, қирра бурни бир оз қизарган, хиёл қийиқ кўзларида табассум.

Нифоқ бўрони хароб этган Хоразмни осонликча забт этиб, беҳисоб ўлжалар олиб келганидан у хурсанд, ҳаммасидан ҳам Маъмур саройининг шуҳратини оламга ёйган олимларни асир қилиб олиб келтирганидан беҳад мамнун.

Афсуски, улар орасида улуг донишманд ибн Сино йўқ. Маҳмуд Хоразмга етиб бормасдан бурун у қаёққади қочиб кетмиш, аммо уни ер остидан бўлса ҳам топтиргусидир. Ахир, Маҳмуд Ғазнавий олим ва шоирларнинг ҳомийси сифатида ҳам ном чиқармоқчи-ку!

Шу топда унинг кўнгли донишманд одамлар суҳбатини тусаб қолди, қарс уриб фаррошни чақирди ва дарҳол хоразмлик олимларни бошлаб келишни буюрди.

Орадан кўп вақт ўтмай, ҳассага таянган, қошларига-ча оқариб кетган Абу Наср ибн Ироқ, қизил юзли, барваста Беруний, қасидагўйлиги афтидан билиниб турган шоир Абу Мансур тахт рўпарасига келиб, таъзим қилдилар. Султон уларга илтифот қилиб, ёнидан жой кўрсатди. Келганлар қалин туркман гиламларига ўтирганларидан сўнг султон улар билан ҳол-аҳвол сўрашди.

— Йўл азоби орқада қолиб кетди, эмди жаннатмонанд пойтахтимиз Ғазнада роҳат-фароғат билан умргузаронлик қилинганлар. Сизлар учун имконият эшиклари очиқ, сирлар қутисидан ҳикмат гавҳарларини олиб, қулоғимга тақинглар, мен ҳамёнингизни симу зар билан тўлдирай. Ҳаммаси сизнинг давлатимизга бўлган ихлосингизга боғлиқ...

Унинг гапларини эшитиб, Берунийнинг энсаси қотди. Ғазнага етиб келиши билан қармат, шиа мазҳабидаги улуғ олим Абдусамадни қатл эттирган мутаассиб Маҳмуд энди ўзини илму маърифат ҳомийси қилиб кўрсатмоқчи! Олим ўзини тутамай:

— Афсуски, қаторимизда устоз Абдусамад Аввал йўқлар, маърифат иморатининг бир устуни йиқилиб тушди, — деб юборди.

Бу гап Маҳмуднинг ғазабини қайнатган бўлса-да, у ўзини босиб:

— Сунний мазҳабининг душмани бўлган бир қарматийнинг ўлиmidан таассуф билдирганингизга ажабланурман, — деди. — Ҳар қандай илмнинг пойдевори — дини ислом бўлмоғи керак. Шиа, қармат мазҳаби илмни боши берк кўчага киритиб қўядур...

Беруний ота-боболари мажусий бўлган бу ҳукмдорнинг ислом ҳомийси бўлиб қолганига таажжубланарди, чунки у Маҳмуд Ғазнавийнинг насл-насабини бошқалардан кўра яхшироқ билар эди.

...Эллик йил илгари сомонийларнинг синаҳсолори кекса Алптакин Маҳмуднинг отаси Сабукни Нишопурдаги қул бозоридан сотиб олган эди. Асли оти Севик ёки Себик бўлган бу мажусий турк йигити кейинчалик ислом динини қабул қилиб, от минини, қилич уриш, ўқ отишни ўрганган ва бу бобда бошқаларга дарс берадиган бўлди. Хожаси оғиз жуфтламасдан бурун унинг нима демоқчи эканини билар ва ҳар буйруғини айтганидан ортиқ қилиб бажарарди. Бир неча йил ичида у хизмат босқичининг энг юқори поғонасига чиқиб, такин (бий) деган унвонни олди, Алптакин ўлгандан сўнг Ғазна вилоятига ҳоким қилиб белгиланди ва Ёухоро подшоҳига сидқидилдан хизмат қила бошлади. Сабуктакиннинг ўғиллари ичида Маҳмуд ўзининг фаҳм-фаросати, жасорати билан ажралиб турарди. Шу сабабдан отаси уни доим ўзи билан олиб юрар, унга саркардалик санъатини ўргатарди. Сабуктакин ўлгандан кейин қўшин бошида бўлган Маҳмуд пойтахтни осонликча ишғол этиб, ўзини амир деб эълон қилди. Сомонийлар йиқилгач, Жайхуннинг сўл томонидаги ерларни ўзига қаратиб, мустақил ҳукмдор бўлиб олди...

Мана энди Хоразмни ҳам забт этиб, улуғ бир мамлакатга ҳукмдор бўлган қулнинг ўғли билан улуғ олим рўнара келиб турибди. «Наҳотки, тоғу тахт, шону шавкат одамни шу қадар бузса! — деб ўйлади Беруний Маҳмуднинг кўзларига қараб. — Давлат тизгинини қўлга олгандан кейин ўз ҳамжинсларини унутди, фақиру фуқарони, қулларни эзиб, қонини ича бошлади. Бу қандай бедодлик!»

Абу Наср Мансур шогирдининг важоҳатини кўриб, уни киши билмас секин туртиб қўйди. Шундан кейин Беруний ерга қараб, юзига итоаткорлик тусини берди.

Маҳмуд ҳозир ғазаб қилиш ўринсиз эканини фаҳмлаб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Кўнглимни шубҳа тутуни билан тўлдирган бир саволга жавоб олмоқ учун сизларни бу ерга чақиртирдим, — деди у. — Куни кеча тунёқдан келган бир вақилини қабул этган эдим. Тили туркий тилга бир оз ўхшайдур. Гапдан-гап чиқиб, бизнинг томонларда ёз чилласидан қиш чилласигача қуёш ботмайдур, қиш чилласидан бошлаб офтобни олти ой кўрмаймиз, деди. Ахир, бир кеча-кундуз йигирма тўрт соатга баробар-ку! Наҳотки, аларнинг бир куни бизнинг бир юз саксон кунимизга тенг бўлса! Андоғ бўлса, у ерларда мусулмон киши рўзани қандай тутадур! Мен уни қаззобликда айблаб, зиндонга ташладим. Ани қатл эттиришдан олдин сўзлари қанчалик тўғри эканлигини сизлардан сўраб билмоқчи бўлдим.

— Яхши иш қилибсиз! — деб юборди Беруний. — Ижозат берсангиз... сизни қийнаб қўйган бу саволга жавоб қилсам. — У ҳаяжонланганди, чунки гап бир бегуноҳ одамнинг ҳаёт-мамоти устида кетаётган эди.

Маҳмуд ҳўмрайиб: «Айт!» дегандек бош ирғаб қўйди.

— Офтоб уфқ чизигидан пастда бўлган вақтни биз тун деб атаймиз, — деб гап бошлади Беруний. — Тун ва куннинг узоклиги йил фасллари ва мамлакатларнинг жуғрофий вазиятига боғлиқ. Маълумингизки, бу ерларда қиш фаслида тун узок, кундузи қисқарок, ёзда эса аксинча, кун узок, тун қисқа бўлур. Хатти устувода, яъни ер қуррасининг белбоғида тун ва кун ҳар вақт бири-бирига баб-баробар. Бизда йилда икки мартабагина кун билан тун баробар бўладур. Шимолга қараб кетган сари қишда тунлар биздагидан узунроқ, кунлар қисқарок бўлур. Бас, шундай экан, қутбга яқин ерларда қиш фаслида олти ой кеча, ёзда олти ой кундуз бўлиши табиий ҳолдур...

Олим ўз фикрларини ҳар қандай одамга тушунтиришга моҳир бўлса-да, гаплари подшоҳга бориб етмаган

нини кўриб, бошқача далиллар ахтара бошлади. Дунёвий илмлардан беҳабар, мутаассиб Маҳмудга фақат диний далилларгина таъсир қила оларди. Беруний буни англаб, гапни бошқа томонга бурди:

— Тунёқ одамлари бари мажусий, алар ислом динини қабул қилмаганлар, — деди у истеҳзо аралаш жилмайиб. — Шул сабабдан худо қиш фаслида аларга офтоб жамолини кўрсатмаса, бунда ҳайрон қоларлик нарса йўқ.

Берунийнинг бу гапи подшога маъқул тушиб, илжайиб кўйди.

— Ана, ўзингизга келдингиз, Абу Райҳон, гапларингиз эмди маъно касб этди. Ростдан ҳам қутб томондан келган вакил мени алдамаганга ўхшайдур, — деди ва эшик олдида турган мулозимга вазир Ҳасанакни чақириб келишни буюрди.

— Анови... тунёқдан келган вакилни дарҳол зиндондан чиқариб юбор, — деди у бошига кулоҳ, эгнига ипак, чопон кийган вазири ҳузурига келгач. — Ани хурсанд қилиб, совға-саломлар билан юртига жўнат!

— Бош устига, — деди Ҳасанак орқаси билан юриб чиқиб кетаётиб.

* * *

Бошда Маҳмуд Берунийнинг донолигига қойил қолган бўлса ҳам, ўзининг ноҳақ, унинг ҳақли бўлиб чиққани алам қилиб кетди. «Мендек улуғ подшонинг олдида бошини нор туядек баланд кўтариб, мағрурлик билан жавоб беришини қара-я! Бора-бора мени менсимай қўяди, бу валад! Агар ҳозироқ бурнига буйда тақмасам, кейин жилловини тутқазмай қўяди», деб ўйлади у. Теварак-атрофдаги одамлар хоразмлик олимни мақтаганларида унинг зардаси қайнаб кетар, бу мақтовлар унга таънадек туюлар эди. Ҳар сафар: «Жиловлаб олмасам, менга бош бермай қўяди!» деб ўйларди у.

Бир куни Беруний ўз ҳужрасида муталаа қилиб ўтирганида остонада сарой мулозими пайдо бўлди.

— Хўш, хизмат? — деди олим бошини китобдан кўтариб.

— Зоти олий сизни кўрмоқни истайдурлар.

Олим дарҳол ўрнидан туриб кийина бошлади. У саломхона эшигидан кирганда жамоат жам, султон тўрдаги олтин тахт устида, пастда олимлар, шоирлар қўл қовуштириб ўтирар эдилар. Беруний таъзим бажо келтиргандан

сўнг устози Абу Наср Мансур ёнига бориб ўтирди. Маҳмуд уни кўриши билан қошлари чимирилиб, юзида похушлик аломати пайдо бўлди-ю, кейин ўзини тутиб олиб, бош ирғаб қўйди ва у билан ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгандан сўнг:

— Одамларнинг айтишича, дунёда сан билмаган сир қолмаган эмиш, еру кўкдаги барча асрордан воқиф эмишсан, — деб қолди.

— Қулоққа кирган ҳар гапга иноиби бўлмайдур, — деди Беруний бошини кўтариб. — Эшитган ҳар гапни амалда синаб кўриб, анинг қанчалик тўғрилигини билса бўладур.

— Ўзим ҳам сан тўғрингда эшитган гапларни синаб кўрмоқ ниятида эдим. Дунёнинг сирру асрори маҳраминг бўлса, қани айт-чи, ҳозир шу эшикларнинг қай биридан чиқиб кетурмен!

Саломхонанинг саккиз эшиги бўлиб, ҳаммаси олимни ютишга ҳозирланган аждаҳодек оғзини ланг очиб турар эди.

Беруний, бу саволнинг илмга тааллуқлиги йўқ, деб юбораёзди-ю, лекин ўзини тутиб:

— Э шоҳи замон, менга бошқа савол беринг? — деди. — Ҳозир юлдузларнинг ҳолати, алар орасидаги масофа ёки жавахирлар турлари ва ҳосиятлари ва ҳоказоларни сўранг, шундагина менинг илми ҳикмат ва фалакиёт хазинасидан қанчалик насибадор эканимни билурсиз.

— Агар юлдузларнинг ҳолати сенга маълум бўлса, шуларга боқиб нима иш қилмоқчи бўлганимни айта олурсан. Қайси эшикдан чиқиб кетишимни бир қогозга ёз, мен ани тўшагим остига қўяй. Чиқиб кетгандан сўнг, яна қайтиб келиб, хатингни ўқиб, сенинг сир-асрор оламиндан қанчалик хабардор эканингга қаноат ҳосил қилурмен.

Кекса Абу Наср Мансур подшоҳнинг ақл ойнасини саффо босганини ва бунинг оқибати шогирди учун ёмон бўлишини ҳис қилиб, кўзига дунё қоронғи бўлиб кетди. Беруний эса ўйга толди. Саккиз эшикнинг қай биридан чиқиб кетишини олдиндан билиб бўлмайди. Таваккал қилиб, фалон эшикдан чиқиб кетасиз, деб ёзса-ю, тахмини тасодифан тўғри чиқиб қолса, унда Маҳмуднинг ўзи мот бўлади-ку. Буни у ҳисобга олганмикин? Жанглarda ғанимнинг ниятини пайқаб, қутилмаган томондан ҳужум қилишни яхши биладиган Маҳмуд албатта буни ҳисобга олган. У бир маротаба мот бўлди, иккинчи бор мағлубиятга учрашни истамайди. Шунинг учун ҳеч кимнинг ақлига

келмаган ишни қилади. Шу эшикларнинг ҳеч биридан чиқиб кетмайди. Олим шуларни ўйлаб, теварак-атрофга кўз югуртирди ва тўсатдан миясига келган фикрдан юзи ёришиб кетди. Гўё подшоҳнинг ниятини билмоқчи бўлгандек, ўрнидан турди-да, устурлобни Маҳмуднинг пешонасига тўғрилаб, бандини айлантирди. «Жинни бўлиб қолдим шогирдим? Бу ўта масҳарабозлик-ку! Бу ерда устурлобга бало борми?— деб ўйлади Абу Наср Мансур танг қолиб, лекин бир лаҳзадан кейин ўзига келиб мийиғида кулди: — Дунёвий илмлардан бебаҳра Маҳмудни калака қилиш учун шундан бошқа чора йўқ. Эшагига яраша тушови. Бу сафар ҳам Абу Райҳон подшоҳи мот қилса ажаб эмас, лекин у бунинг оқибатини ўйлаётганмикин?..»

Беруний эса подшога эшиттириб: «Қай эшикдан чиқиб кетишлари менга аён бўлди», дея жузвдонидан²⁴ бир варақ қоғоз, қаламдонидан довод ва қалам олди, бир нарсаларни ёзиб, қоғозни вазирга узатди. Абу Наср мунозарадан ғолиб чиққан муллаваччадек кўксини кериб жойига келиб ўтирган шогирдига таажжубланиб қаради. Саломхонада бўлган олимлар, шоирлар подшоҳ билан Беруний ўртасидаги бу олишувнинг оқибатини сабрсизлик билан кутар эдилар. Маҳмуд қоғозни қўлида айлантириб, тўшаги остига тикиб қўйди-да, вазири Ҳасанакка қараб, қошини керди. Вазир чиқиб кетгандан кейин тахтнинг рўпарасидаги девор орқасидан гурсиллаган овозлар эшитила бошлади. Ҳамма ажабланиб ўша ёққа қараб қолди. Бир неча дақиқадан сўнг девор тешилиб, бири қўлида теша, иккинчиси мисранг ушлаган икки устанинг калласи кўринди. Улар ғиштларни бирин-кетин олиб, оёқлари остига қўя бошладилар. Рўпарадаги деворда одам бўйи тешик пайдо бўлгандан кейин Маҳмуд Ғазнавий тахтдан тушди ва бошини кўтариб ўша тешикдан ташқарига чиқиб кетди. Ҳукмдорнинг қайси эшикдан чиқиб кетишини билмай бошлари қотган уламо ва шоирлар унга тасанно ўқиб, ҳайрат бармоқларини тишлаб қолдилар. Орадан кўп ўтмай, Маҳмуд вазири Ҳасанак билан саломхонага кириб келди. Ҳамма гур этиб ўрнидан туриб, таъзим қилганича қотиб қолди. Маҳмуд тахтга ўтирганидан сўнг тўшак остидан хатни олиб ўқиди-ю, ранги қув ўчиб кетди. Кўзларига ишонмагандек яна ўқиб, баданидаги ҳар бир мўйи тик бўлди. Ниҳоят, дўриллаган овоз билан:

— Ҳаммангизга жавоб, мени ёлғиз қўйинг!— деди.

Ҳанг-манг бўлиб қолган одамлар ўринларидан туриб, оёқ учида чиқиб кетдилар. Улар қоғозда нима ёзилганини билмай, гаранг эдилар. Эшикдан чиққанларидан

кейин Абу Наср шогирдига савол назари билан қараган эди, у:

— Хатга, ҳеч бир эшикдан чиқиб кетмайсиз. Рўпарадаги деворни буздириб, тешикдан чиқиб кетасиз, деб ёзган эдим,— деб жавоб қилди.

— Ўйлаганини топибдурсан-да, фаросатингга қойилман. Аммо бу қадар доноликнинг, ҳозиржавобликнинг хавфли эканини билар эдинг-ку! Нега бундай қилдинг?

— Мен билан ўчакишган одам олдида ўзимни ерга уролмаймен. Кўлмак сувдек юзимга парда тутиб, жим туришга тоқатим қолмайдур.

— Сап билан ўчакишган одам улуг мамлакат подшоҳи эканини унутмасанг бўлур эди.

— На қилай, бўлган-турганим шул. Баъзан ақл тизгинин иззати нафс ихтиёрига бериб қўюрмен.

— Худо ўзи сани фалокатлардан асрасин!

Ҳамма саломхонадан чиқиб кетгандан сўнг Маҳмуд вазири Хожа Ҳасанакка шундай деди:

— Жамики оламнинг калити қўлимда деб мағрурланиб кетган Азозил Одам Алайҳиссалом олдида сажда қилмагани учун жаннатдан қувилган, фаришталар унинг орқасидан тош отиб қолган эдилар. Беруний ҳам кибру ҳавога берилиб, улугларни менсимай қўйди. Хатни топширгандан кейин кўксини кериб ўтирди-я! Адабини бериб қўймоқ керак унинг!

— Рост айтдингиз. Юганга бош бермай қўйган отни жиловидан маҳкамроқ тортиб ҳайдайдурлар.

— Худди кўнглимдаги гапни топдинг. Жазосини бериб, кўзини очиб қўяйлик. Икки қўлини боғлаб, сарой тоmidан ташлаб юбормоқ керак!

Бу гапни эшитиб, Ҳасанакнинг ҳуши бошидан учди. Сарой томи шу қадар баланд эдики, у ердан пастга қулаган киши тил тортмай ўлиши муқаррар. У бошини кўтариб, султонга қаради. Маҳмуд Ғазнавийнинг юзи қизариб кўзлари ўт сочиб турар эди.

— Ё, шоҳи замон. Қадимги донишмандлар, ғазаб вақтида қилинган ишнинг оқибати пушаймонлик бўлур, деганлар. Ялиниб сўрайман, бул ишни эртага қолдирсак...

— Мен айтган сўзимни қайтариб олмайман,— деди Маҳмуд муштини қисиб.— Фармонимни бажо келтиришинг шарт, бўлмаса бошинг кетадур.

— Мен бошимни сиз учун қурбон қилишга тайёрмен, э шоҳи замон. Беруний ҳар қандай оғир жазога лойик, аммо ўлимга ҳукм қилманг. Томдан ташлаб юборилса, тил тортмай ўладур.

— Ҳладурми, қоладурми — бу билан ишим йўқ. Аммо сўзим — сўз!

Ҳушёр вазир подшоҳнинг амрини ўз билганича ижро этишга, лекин сих ҳам, кабоб ҳам куймас қабилда иш кўришга қарор қилди.

— Ҳар амрингизга муте, ҳар фармонингизга тобе-дурмен, — дея таъзим қилганича орқаси билан юриб чиқиб кетди ва мулозимига сарой ҳовлисини супуртириб, тартибга келтириб қўйишни буюрди.

Беруний ҳужрасида қўли ишга бормай, фалокат найзаси қай томондан келиб санчилишини кутиб ўтирар эди. Тўртта барваста йигит ҳужрасига бостириб кириши билан пинагини бузмай ўрнидан турди. Йигитларнинг бири қўлини орқасига боғламоқчи бўлганида бир ижирганиб, унинг қўлидан ўзини бўшатиб олди.

— Ўлдирмоқчи бўлсанг, қўлимни боғлама. Ўлим жарм ёқасига ўз эрким билан боргаймен!

Уни судраб сарой томига олиб чиқдилар ва қўл-оёғидан ушлаб ҳовли саҳнига отиб юбордилар. «Ўлдим!» деб беихтиёр кўзини юмиб олган олим пахта устига тортиб қўйилган тўр устига тушиб кўзини очди. Чап қўлининг жимжилогичи сирқираб оғрир эди. Шу пайт икки йигит қўлтигидан олиб, тургизиб қўйди.

Ранг-рўйи соқолидек оқариб кетган Абу Наср Мансур ҳассасига таяниб, ҳужрага кирганда Беруний тўрдаги тўшак устида, оқ латта билан боғлаб қўйган жимжилогини кўтариб ётар эди.

— Худога шукр, тирик қолибдурсен. Ҳеч еринг лат емадимми?

— Жимжилогим чиққан экан, жойига солиб қўйдим. Бошқа ҳеч ерим шикастлангани йўқ.

— Минг қатла шукрки, омон қолибсен. Маҳмуд мен ўйлагандан кўра маккорроқ экан. Сени томдан ташлатиб юбориб, тушатурган ерингга пахта ёйдириб қўйибдур. Ҳушингни жойига келтирмоқчи, кўзингни очиб қўймоқчи бўлган-да!

— Рост айтдингиз, бундан сўнг эҳтиёткор бўлмоқ, илм учун ўз шахсий озодлигимиздан кечиб, ҳар қандай жабр-зулмга бардош бермоғимиз керак.

— Биз илм билан шуғулланмоққа қасрда имкон топсак, эркимиз ўшал ерда, — деди Абу Наср.

Устод билан шогирд юракларининг чигилини ёзиш учун алламаҳалгача дардлашиб ўтирдилар.

* * *

Бир куни Маҳмуд Ғазнавий шаҳар ташқарисида, ҳовуз бўйида қават-қават солинган гиламлар устида чордана қуриб ўтириб:

— Агар Беруний ҳаёт бўлганда миямни қотирган бир муаммони ечиб берган бўлур эди, — деб қолди.

— Ижозат берсалар, уни ер остидан бўлса ҳам топиб келтирай, — деди қуйироқда, шоир Унсурий билан ёнма-ён ўтирган Ҳасанак.

— Қандай қилиб? Ажабо, сен ўшал куни амримни бажармаганми эдинг?

— Худди сиз айтгандек қилган эдим. Аммо жанобларим улуғ олимни яна бир бор кўришни истаб қоларсиз, деган андиша билан анинг ҳаётини сақлаш учун бир ҳийла ишлатиб эдим. Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтиб берурмен.

— Айт!

Вазир бўлган воқеани ишдан-игнасиғача гапириб бергандан сўнг Маҳмуд Ғазнавийнинг чеҳраси очилиб, Берунийни дарҳол ҳузурига келтиришни буюрди.

Ер тагида илон қимирласа биладиган Маҳмуд Берунийнинг тириклигидан хабардор эканлиги, ўзини билмасликка солиб юрганлиги вазирга аён эди. Ўз ҳукмдорининг риёкорлиги, устомонлигини яхши билган вазир ўзини гўлликка солиб, қуллуқ бажо келтирди.

Орадан бирмунча вақт ўтгандан кейин Беруний подшоҳ ҳузурига келиб, таъзим қилди. Подшоҳ бир оз ориқлаб, қирра бурни катталашиб қолган олимга разм солиб, унинг шахдидап тушганини, тақдирга тан берганини, лекин ақли, жиловлаб олинган иродаси ҳали ҳам синмаганини пайқади. Орадан ҳеч гап ўтмагандек у билан ҳол-аҳвол сўрашиб, ўтиришни таклиф қилди. Беруний Ғазнавийнинг ҳар хил илмий мавзуларда олимлар билан суҳбат қилишни яхши кўришлигини билар эди. Шунинг учун унинг саволларига ётиги билан жавоб беришга ҳозирланиб, юзига хайрихоҳлик тусини берди.

Маҳмуд бугун эрталаб хазинасига кириб, сандиқлардаги ранг-баранг жавоҳирларнинг товланишини томоша қилиб, қўнгли жойига тушган, шу сабабдан чеҳраси ботиб бораётган қуёшдек сокин эди. У жавоҳирларнинг турлари ва хосиятлари тўғрисида гапириб беришни сўради.

— Жавоҳирларнинг энг қимматлиси ёқутдур, — деб гап бошлади Беруний. — Лекин аларнинг турлари кўн. Оқ, кўк, сариқ ва қизил рангли ёқутлар бор. Энг қимматлиси анор донасига ўхшаб товланиб турадур. Лаъл эса

ёқутга нисбатан юмалоқроқ, қизил, тиниқ ва равшан жавоҳир турур...

Олим жавоҳирларнинг турлари ва сифатлари тўғрисида гапирар экан, Маҳмуднинг кўзига хазинасидаги рангбаранг ёқутлар кўриниб кетгандек бўлди ва сахийлиги тутиб кетиб, вазирга юзланди-да:

— Абу Райҳон Беруний жанобларига эгарлоғлиқ арабий от, минг динар ва хизматини қилиб туриш учун бир гулом инъом қилдим, хазинадор ва мирохўрга фармонимни етказ!— деди.

Пастроқда чордана қуриб ўтирган котиб чап тиззаси устидаги қогозга унинг фармонини ёзиб қўйди.